

ORTAYA ÇIKIŞI İLE BİRLİKTE BİZANS SANATINDA KİBORİON

Hatice Özyurt Özcan*

Latincesi, “ciborium”, Yunanca karşılığı (κίβωριον), “kiborion”¹ olan kelime, Geç Antik Çağda “pirgos, kamelavkion, turris, fastigium” terimleri ile ifadelendirilmiştir². Etimolojik olarak, “koruyucu çatı, kulübe” anlamına gelen Tegurium ya da tugurium kelimeleri³ de, bazı kaynaklarda kiborion karşılığı olarak kullanılmıştır. Kiborion kelimesinin etimolojisi açık olmamakla birlikte, form ve kullanış amacı bakımından benzeri olan baldaken⁴ gibi “kubbeli gölgelik” şeklinde tanımlanabilmektedir⁵. Kiborionun baldakenden ayrıldığı nokta, daha sağlam malzemeden yapılmış olması ve durağanlığıdır. Ancak her iki terim de uygulamada aynıdır.⁶

Kiborion çoğunlukla dört, bazen daha fazla taşıyıcı tarafından desteklenen etrafi açık; taş, ahşap yada metalden yapılmış bir mimari eleman olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla kare alt yapıya oturan kiborionun çokgen, dikdörtgen hatta yuvarlak planlı olan örnekleri de bulunmaktadır. Aslında bir tür mekan kapatma biçimi olan kiborionun görünüşünde esas nokta örtünün biçimidir. Kimi zaman düz bir dam olan üst örtü, kimi zaman da ortası şişkin kubbemsi bir formda karşımıza çıkmaktadır. Yaygın olan biçimi de budur. Bu üst örtü şekilleri bazı durumlarda dışarıya piramit veya koni şeklinde de yansıtılabilmektedir⁷.

* Arş.Gör.Dr. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum.

¹ W. Dürig, “Ciborium”, *Lexikon des Mittelalters*, II (1965), s.2062-2063; K.Wessel, “Ciborium”, *RBK*, I (1966), s.1055-1056.

² Th. Klauser, “Ciborium”, *RAC*, III (1957), s.70; Dürig, *a.g.m.*, s.2063.

³ E.B. Smith, *The Dome, A Study in the History of Ideas*, Princeton 1971, s.54, dipnot 39.

⁴ Baldaken: Bağdat’den ithal edilen, çoğunlukla ipekten iki renkte altın iplerle örülmüş değerli bir kumaş anlamına gelmektedir. “Baldachinus, Baldakinus” kelimelerinden türetilmiştir. Bu kumaş adı, daha sonraları bu kumaşlardan yapılmış bir formun adı olmuştur. Ortaçağ’dan itibaren baldaken, Eskiçağ’da “göklerdeki taht” anlamına gelen “Uraniskos” sözcüğüne karşılık olarak kullanılmıştır. Baldaken de, kiborion gibi bir soyluluk ve dini otoritenin sembolü olmuştur. Bkz., O.Treitinger, “Baldachin”, *RAC*, I(1950), s. 1150-1151; E.Vavra, “Baldachin”, *Lexikon des Mittelalters*, I(1960), s.1362.

⁵ Smith, *a.g.e.*, s.54; Ortaçağ’da sunak kiborionun altına asılan kutsal ekmeğin konduğu litürjik bir eşya olan paten, kiborion olarak da adlandırılmıştır. Bkz., Dürig, *a.g.m.*, s.2063.

⁶ Kiborionun çoğulu olan (κίβωρι) “kibouri” kelimesi ise geç Yunan halk dilinde, mezar ve lahit karşılığı olarak kullanılmıştır. Klauser, *a.g.m.*, s.75.

⁷ “Ciborium”, *ODB*, II (1991), s.462.

Kiborion mimari bir form olarak daha çok mezarların, sunak ve tahtların üzerinde yükselir ve bu mekanları çevreleyerek içine alır. Burada önemli olan formun içindeki kişi veya eşyadır. Kiborionun kendisi ikinci derecede önem taşır⁸. Çevrelemesi gereken alandan daha fazlasını kaplamayan kiborion, açık yada kapalı bir mekanda bulunabilmektedir.

İlk kültürlerin hepsinde gökyüzü, bir sembolizme bağlı olarak görülmüştür. Bu kozmik kavram daima bir çadır ile bağlantılı olmuş ve yine bu toplumlarda taht-tapınak çadırlar kutsal bir muhafaza olarak kabul edilmiştir⁹. Erken tipi ortası şişkin bir çadır formu olan kiboriona,¹⁰ çok eski kültürlerden itibaren kozmik bir anlam yüklenmiştir¹¹. Kozmos'un bir tasviri olan kiborion, mezar yapılarında altların, hükümdar tahtlarında ise kral veya imparatorların üzerinde gökyüzünü temsil etmekte ve böylece altında bulunan kişi ya da eşyayı yüceltip onu kutsal bir sonsuzluğa ulaştırmaktadır¹². Göçebe geçmişleri olan bütün doğu kültürlerinde çadır geleneği bulunduğundan kiborionun kökeninin hangi medeniyette olduğunu tespit etmek oldukça zordur¹³.

Yeni Krallık döneminde¹⁴ (M.Ö.1567-1087), Mısır firavunlarının tahtı, devlet işlerinin görüşüldüğü bir çadır altında durmaktaydı¹⁵. Göklerin efendisi olarak tanınan ve güneşin oğlu olarak tapınılan Mısır krallarının bu çadırları dört destek üzerinde kavisli bir üst örtüye sahipti. Bu form daha sonraları kiborionun erken örneği olarak gösterilmiştir¹⁶. Hebsed törenlerinde¹⁷, Tanrı heykellerinin halka sunumunda ve hükümdara tapınılan geleneksel merasimlerde bu çadırlar kullanılmıştır¹⁸. Mısır krallarından IV.Amenophis'i halkından gelen vergileri alırken tasvir eden Tell-Amarna rölyefinde kral, kiborion formlu bir çadır altında gösterilmiştir(Fig. 1)¹⁹.

Asur İmparatorluğunda (M.Ö.III bin- M.Ö.612) Tanrıların heykellerinin halka gösterimi ve İmparatorların şehre girişleri, Mısır'da olduğu gibi kiborion formlu çadırlar altında gerçekleştirilmiştir²⁰. Bunlardan birinde Kral Shalmonasar, Balawat kapısında,

⁸ Klauser, "Ciborium", s.70.

⁹ E.B. Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and The Middle Ages*, New Jersey 1956, s.116.

¹⁰ Smith, *a.e.*, s.115.

¹¹ Klauser, *a.g.m.*, s.73.

¹² Smith, *The Dome*, s.55, dipnot. 40.

¹³ Smith, *Architectural*, s.112.

¹⁴ A.G.Üstüner, *Mısır Uygarlığı*, İstanbul 1998, s.339-403.

¹⁵ Klauser, *a.g.m.*, s.72.

¹⁶ E.B.Smith, *Egyptian Architecture*, 1938, s.71-75.

¹⁷ Hükümdarın tahta geçişinin 30. yılında yapılan jubile ya da kutlanan bayramdır. Bkz.,Üstüner, *a.g.e.*, s.169.

¹⁸ Smith, *Architectural*, s.113.

¹⁹ A.Erman, *Aegypten und Aegyptisches Leben im Altertum, I*, Tübingen 1885, s.97; B.Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*, Tübingen 1909, fig. 81.

²⁰ Smith, *The Dome*, s.61, 94;Osmanlı Sultan mezarlarının türbe inşasından önce bir süre otağ altında tutulması da bu geleneğin İslami dönemde de devamına işaret etmektedir.

Ortaya Çıkışı İle Birlikte Bizans Sanatında Kiborion

kiborion şeklinde düzenlenmiş bir çadırdaki yapılan ayin törenindedir(Fig.2)²¹. Pers hükümdarları da, Asurlu ataları gibi halka tanrısal otoritenin bir sembolü olarak kabul edilen baldaken bir gölgelik altında görünmüşlerdir²². Bir Sasani sikkesi üzerinde kral II.Keyhüsrev, kiborion bir form altında oturur vaziyette gösterilmiştir(Fig.3)²³.

Doğu krallarının güneş tanrısı gibi karşılandığı, koruyucu olarak kabul edildiği ayinlerde kullanılan baldaken çadırları, Hellenistik krallar da dini törenlerinde kullanmışlardır²⁴. Plutarkhos, güneşin oğlu olarak adlandırılan Makedonya kralı Büyük İskender'in taht-tapınak geleneğine bağlı olarak gökyüzü dekorlu bir çadıra sahip olduğunu bildirmektedir²⁵. Doğu Roma'nın her yerinde, göçebe geçmişleri olan atalarından kalma kutsal çadırların çeşitli örneklerinden bulmak mümkündür. Bu çadır formları, Anadolu, Suriye ve Mısır'da basılan Roma sikkeleri üzerinde o bölgenin en ünlü tanrı yada tanrıçası ile birlikte resmedilmiştir(Fig.4)²⁶.

Kiborion, Doğu medeniyetlerinde ve Antik sanatta olduğu gibi Bizans kültüründe de geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Bizans sanatının değişik kollarında karşımıza çıkan kiborion, kiliselerde litürjik eşya, mimaride bir form, minyatür kitaplarında süsleme ve mobilya üzerinde örtü olarak çok farklı kullanımlarda ancak benzer biçimlerde ve en önemlisi, hepsinin üzerinde, altında bulunan kişi veya eşyaya evrenin mutlak hakimi unvanını veren kozmik ifadesiyle yer almıştır²⁷.

Kilise eşyası olarak kiborion, Bizans sanatı içerisinde iki farklı yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en yaygın olanı altar kiborionudur²⁸. Altında röliklerin muhafaza edildiği confessio bulunan altar yada sunak masası, kilisenin en kutsal bölümü olarak kabul edilmektedir²⁹. Bu kutsal alan, üzerine yerleştirilen kiborionla birkez daha vurgulanmış olmaktadır. Altar kiborionlarının çokgen, yuvarlak ve kare gibi farklı şekillerde, üçgen, piramidal yada kubbe gibi değişik üst örtü biçimlerinde olduğu örnekler bulunmaktadır³⁰. Erken dönemlerde yaygın olarak taş malzemeden oldukları anlaşılan altar kiborionları, daha sonraları ahşap yada alçıdan yapılmışlardır. Dekoratif amaçlı sütun, kaide, başlık ve kemerler ile küçük bir yapı görünümünde olan bu litürjik eşyalar üzerinde dini konulu kompozisyonlara, bitkisel motiflere ve Hıristiyanlıkta

²¹ Smith, *Architectural*, s.116.

²² A.U.Pope, *A Survey of Persian Art*, IV, London 1938, Pl.84-88.

²³ A.Herzfeld, *Iran in the Ancient East*, New York 1988, s.298, f.407.

²⁴ Smith, *a.e.*, s.117-118.

²⁵ A.Khatchatrian, *L'Architecture Armenienne*, Paris 1971, s.78.

²⁶ Smith, *Architecture*, s.118,f.106-108. Ancak sikkeler üzerinde gördüğümüz pek çok tapınak cepheden, yüzeyleştirilerek gösterilmiş olduğundan tüm tapınakları baldaken olarak değerlendirmek de yanlış olacaktır.

²⁷ Smith, *The Dome*, s.53.

²⁸ Wessel, "Ciborium", s.1058-1059.

²⁹ Th.Klauser, "Altar", *RAC*, I(1950), s.353.

³⁰ Klauser, "Ciborium", s.80; Orlandos, *He xylostegos palaiochristianike Basilike tes mesogeiakas Lekones*, II, Athens 1951, s.471-480; E.Parman, *Ortaçağ Döneminde Frigya ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Eskişehir 2002, s.148-149, çiz.23-24.

sembol durumundaki tavuskuşu, güvercin gibi hayvan figürlerine de yer verilmiştir. Bu bezemeler mekanın yüzeyinde kabartma olarak ele alınmışlardır. Altar kiborionlarının en erken örneklerinden biri, Roma'daki Laterano Bazilikası'nda bulunmaktadır(Fig.5)³¹. IV.yy'a tarihlenen, mermerden yapılmış bu altar kiborionu, dört sütun üzeri piramidal bir çatı ile kapatılmıştır. Kiborionun ön ve arka yüzünde kabartma şeklinde yapılmış İsa ve melek tasvirlerine yer verilirken, mekanın ortasından da oldukça büyük bir polykandilion sarkıtılmıştır. Altarın dışında kiliselerde çok yaygın olmamakla birlikte ambonlar üzerinde de kiborion örneklerine rastlamak mümkündür³².

Bizans döneminde kiborion, mimari bir form olarak en yaygın şekilde Erken Hıristiyanlık döneminin önemli dini yapıları olan martyrionlarda kullanılmıştır³³. Günümüzde çok az örneği bulunan bu kiborion formu martyrionların tasvirleri minyatürlerde, fildişi ve madeni eserler üzerinde görülebilmektedir. İsa'nın Golgotha tepesindeki mezarını tasvir eden fildişi eserlerde bina, kübik bir alt yapı üzerinde yüksek kasnaklı ve kubbeli bir kiborion olarak gösterilmiştir(Fig.6)³⁴.

XI.yy tarihlenen bir Kudüs yazmasında ise Aziz Maussolos'un mezar anıtı kiborionla örtülmüş kübik bir yapı biçiminde resmedilmiştir(Fig.7)³⁵. Monza ampülleri üzerinde de birçok mezar yapısı tasviri görülmektedir. Bunlardan birinde, yuvarlak madalyonlardan oluşan bir çerçeve içerisine alınmış kiborion formu bir mozole resmedilmiştir. Piramidal bir üst örtü ile kapatılmış olan yapının üzeri bir haçla taçlandırılmıştır(Fig.8)³⁶.

Erken dönemlerde kiliselerin bitişiğine yapılan vaftizhanelerin piscinalarının³⁷ üzerinde kare yada çokgen plana sahip olan kiborionlar bulunmaktaydı(Fig.9)³⁸. Taşıyıcı sütunlar üzerinin bir kubbe ile örtülmesinden oluşan bu kiborionlar, vaftiz kiliselerinin yapımı ortadan kalkınca yavaş yavaş yok olmuşlardır³⁹. Bu tipte yapılmış bir vaftizhane yapısı Side'de tespit edilmiştir. Burada piscina'yı örten kubbe yıkılmış

³¹ Wessel, *a.g.m.*, s.1059.

³² H.Leclercq, "Ambon", *Dictionnaire D'Archeologie Chretienne et de Liturgie*, I (1925), s.1330-1347, f.311; A. Grabar, "Les Ambons Syriens", *CahArch*, I(1945), s.129; J.Lassus, *Sanctuaires Chretiens de Syrie*, Paris 1947, s.207-208; Parman, *a.g.e.*, çiz.19-20

³³ A.Grabar, *Martyrium: Recherches sur le culte de reliques et l'art Chretienne Antique*, I, Paris 1946, s.77.

³⁴ L.Brehier, *La Sculpture et les Arts Mineurs Byzantins*, Paris 1936, f.XXIII; Grabar, *a.e.*, s.80.

³⁵ K.Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton 1951, Table.35.

³⁶ A. Grabar, *Les Ampoules de Terre Sainte*, Paris 1958, s.20-21, PL.IX.

³⁷ Piscina: vaftiz teknesi. Bkz. M.Sözen- U.Tanyeli,, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2001, s.191.

³⁸ P. Underwood, "The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels", *DOP*,5 (1950), s.134, f.73-76.

³⁹ Monnier, *a.g.e.*, s.93, f.31;Wessel, "Ciborium", s.1060.

Ortaya Çıkışı İle Birlikte Bizans Sanatında Kiborion

olmasına karşın üst örtüyü taşıdığı anlaşılan dört sütun, vaftiz havuzu etrafında bulunmuştur⁴⁰.

Roma'dan gelen bir gelenekle kiborion mimari bir eleman olarak çeşmeler üzerinde de kullanılmıştır. Çeşmenin bir kiborion ile örtülmesinin nedeni hem yapıyı rüzgar ve yağmura karşı korumak, hem de mekana dekoratif bir görünüm kazandırmaktır⁴¹. Ancak asıl amaç, kiborion bir örtü ile suyun kutsallığını vurgulamaktır. Bu tipteki çeşme örnekleri çok azdır. Bunlardan biri İtalya'da Napa kilisesinin fiskiyesi üzerinde bulunmaktadır⁴².

Kiborionun eski doğu kültürlerinden itibaren⁴³ yaygın olarak görüldüğü yer imparator yada kral tahtlarının üzeridir⁴⁴. Plutarkhos, İskender'in tahtının altın işlemeli kumaştan yapılmış bir baldaken ile kapatılmış olduğunu belirtmektedir⁴⁵. V.yy'a kadar Roma ve Bizans imparatorlarının tahtını süsleyen kiborion form (Fig.10)⁴⁶, bu yüzyıldan sonra içinde İsa ve Meryem yada ikisinin birden bulunduğu tahtların üzerinde yer almıştır (Fig.11)⁴⁷. Taht kiborionları dışında bir de önemli kimseleri bir geçit töreni veya taçlandırma gibi devlet merasimleri sırasında bir platform üzerinde ayakta dururken gösteren betimlemelerde, figürlerin başlarının üzerinde, iki destekle taşınan, istiridye kabuğu şeklinde düzenlenmiş kiborionlar bulunmaktadır (Fig.12)⁴⁸. İsa'nın doğumu, İsa'nın ölümü yada incil yazarlarının görüldüğü dini konulu kompozisyonlarda kiborion, bir dış çerçeve olarak kullanılmıştır. Bu tipteki örnekleri fildişi oymalarda ve minyatürlerde görmek mümkündür⁴⁹.

Başka bir kiborion çeşidi de minyatür resimlerinde çok sık rastlanan içinde eşya yada bir figürün bulunmadığı boş kiborionlardır. Bu tip kiborionların kimi örneklerinde incilden alınmış pasajlara yer verilmektedir (Fig.13)⁵⁰. Son derece süslü bir görünüme sahip bu formları oluşturan üzerleri başlıklı sütunlar kemerlerle taşınan bir kubbe yada piramidal bir örtü ile kapatılmıştır. Bunların da üst bölümleri bir haç motifi ile

⁴⁰ Eyice, "Un baptistere Byzantine a Side en pamphlie", *Actes du Ve Congres International d'Archeologie Chretienne citta del Vaticano*, 1957, s.577-583; Underwood, *a.g.m.*, s.134, f.35-38.

⁴¹ Klauser, "Ciborium", s.82-83; Underwood, *a.g.m.*, s.80.

⁴² Wessel, *a.g.m.*, s.1063.

⁴³ Mısır krallarından Roma İmparatorlarına kadar yaygın olarak kullanılan taht kiborionları, Osmanlı döneminde padişahların tahtları üzerinde de yer almıştır. Topkapı Sarayındaki Arz odası, Has odası ve Harem dairesinde bulunan tahtlar bu tiptedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., S.Saraç, *Türk Tahtları*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s.92-94.

⁴⁴ H.C. Evans- W.D.Wixeam, *The Glory of Byzantium*, New York 1997, s.82; Smith, *The Dome*, s.68.

⁴⁵ Plutarkhos, *Parallelschriften zu Senecas Dialogen* (yay. O. Apelt), Leipzig 1926, s.52-54.

⁴⁶ Smith, *Architecture*, s.107, f.100-101; aym., *The Dome*, s.68, f.144.

⁴⁷ Brehier, *a.g.e.*, f.XXVI; Evans- Wixom, *a.g.e.*, s.137,90,343, f.84,43, 231.

⁴⁸ Evans-Wixeam, *a.g.e.*, s.203, f.140.

⁴⁹ Evans-Wixeam, *a.e.*, s.154,155,103, f.101-100,58A-58B.

⁵⁰ J.Ebersolt, *Miniature Byzantine*, Paris 1926, PL.XXVIII, 2.

Hatice Özyurt Özcan

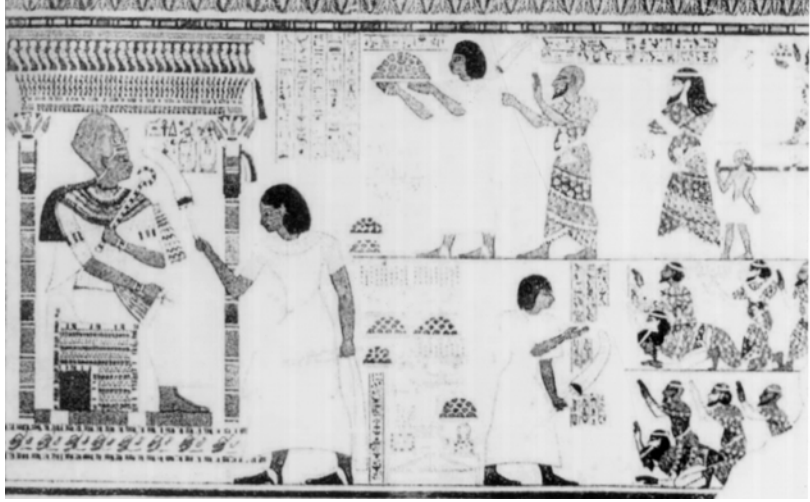
taçlandırılmış ve haçın etrafı değişik hayvan figürleriyle bezenmiştir. Sütunların aralarında düğümlemiş perdeler ve kubbe üzerindeki çiçek süslemeleri arasında sarkan lambalar formu zenginleştiren diğer motiflerdir⁵¹.

Kısaltmalar

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
CahArch	: Cahiers archeologiques
çev.	: Çeviren
DOP	: Dumbarton Oaks Papers
fig.	: Figür
ODB	: The Oxford Dictionary of Byzantium
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
RAC	: Reallexikon für Antike und Christentum
RBK	: Reallexikon zur byzantinischen Kunst
M.Ö.	: Milattan Önce
yy	: Yüzyıl

⁵¹ Underwood, *a.g.m.*, s.78, f.35-38

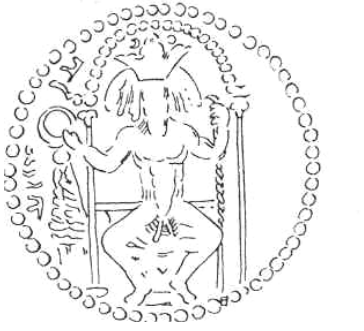
Ortaya Çıkışı İle Birlikte Bizans Sanatında Kiborion

Figür 1- Tell-el Amarna Rölyefinde IV.Amenophis (Gressmann).

Figür 2- Balawat Kapısında Kral Shalmonessar(Smith).

Figür 3- Sasani parası üzerinde kral II. Khusrau(Herzfeld).

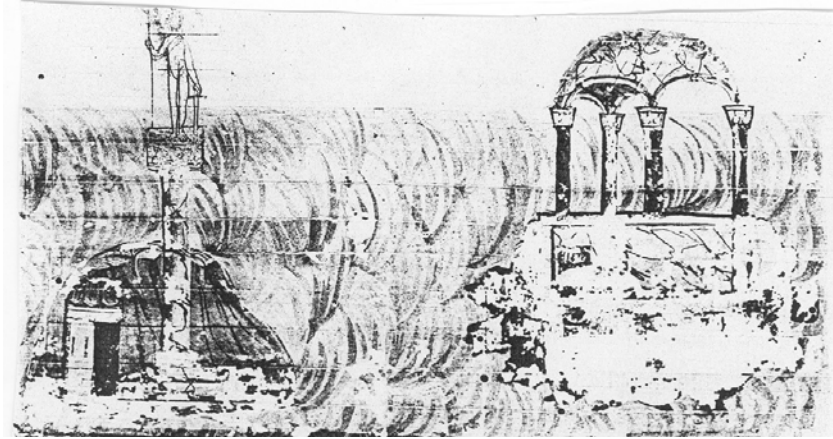
Figür 4- Roma Dönemi Sikkesi Üzerinde Bir Roma Çadırı(Smith).

Figür 5- Roma Laterano Bazilikası Kiborionu(Wessel).

Ortaya Çıkışı İle Birlikte Bizans Sanatında Kiborion

Figür 6- Fildişi Kabartmada İsa'nın Golgotha Tepesindeki Mezar Tasviri(Brehier).

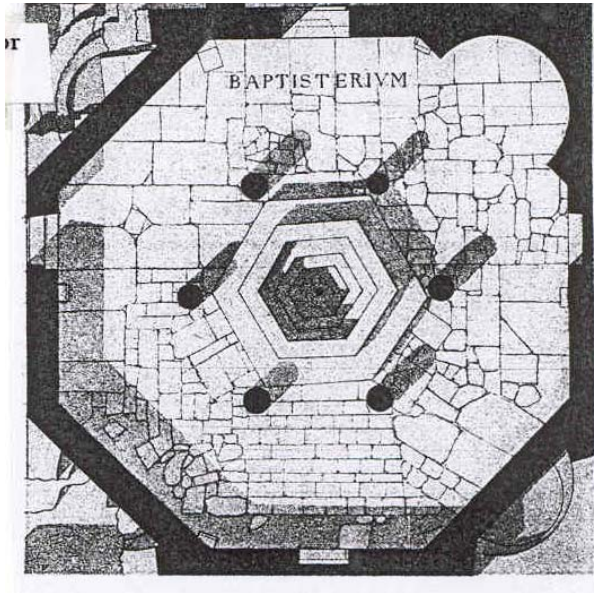

Figür 7- Bir Kudüs Yazmasında Aziz Maussolus'un Mezar Anıtı (Wietzmann).

Hatice Özyurt Özcan

Figür 8- Monza Ampulü Üzerinde Bir Mozole Tasviri (Grabar).

Figür 9- Vaftizhane Kiborionu (Underwood).

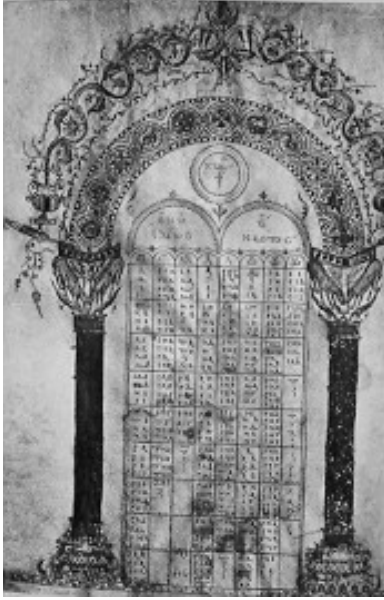
Ortaya Çıkışı İle Birlikte Bizans Sanatında Kiborion

Figür 10 : İmparator I.Theodosius'un Tahtı (Smith).

Figür 11- Fildişi Diptikonda Meryem ve Çocuk İsa (Evans-Wixom).

Figür 12- İsa, İmparator Constantinus
Porphyrogennetos'a Taç
(Giydirirken (Evans-Wixom).

Figür 13-Kitap Süslemesi(Underwood)